

The Gleaner

Vol 21 (1997)

In Memoriam of Leandros Vranousis

Ο Γεώργιος Καλαράς και η «Ελληνική Νομαρχία»

Χ. Γ. Πατρινέλης

doi: [10.12681/er.212](https://doi.org/10.12681/er.212)

To cite this article:

Πατρινέλης Χ. Γ. (1997). Ο Γεώργιος Καλαράς και η «Ελληνική Νομαρχία». *The Gleaner*, 21, 201–215.
<https://doi.org/10.12681/er.212>

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΛΑΡΑΣ ΚΑΙ Η “ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΝΟΜΑΡΧΙΑ”

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΑΛΑΡΑΣ ΕΙΝΑΙ βέβαια γνωστός λόγιος της όψιμης περιόδου του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, αλλά η πνευματική του δραστηριότητα — απ’ ό,τι γνωρίζουμε ώς τώρα — περιορίστηκε στις έριδες για το γλωσσικό ζήτημα, που συντάραξαν τους κύκλους των Ελλήνων λογίων κατά τα τελευταία πέντε ή έξι χρόνια πριν από την Επανάσταση. Στο ζήτημα αυτό ο Καλαράς εντάχθηκε στη ριζοσπαστική πτέρυγα, μαζί με τον Βηλαρά και τον Ψαλίδα. Είχε μάλιστα συντάξει, ήδη το 1804, μια *Δοκιμή Γραμματικής τις γλώσσας μας*, όπου εισηγείτο τη φωνητική ορθογραφία, μονοτονισμό, κατάργηση των διφθόγγων¹ κτλ. Προηγήθηκε δηλαδή κατά δέκα χρόνια της *Ρομέηκης Γλώσσας* (1814) του Βηλαρά. Το ρη-

1. Στην επιστολή του Καλαρά προς Βηλαρά (1 Απριλίου 1815· βλ. Ιωάννου Οικονόμου του Λαρισσαίου, *Επιστολαί διαφόρων...*, Αθήνα 1964, αρ. 153, σ. 216-17) γίνεται εκτενής λόγος για την τύχη του έργου και για τις αντιδράσεις που προκάλεσε: *Με τιν άδιαν κε συνδρομίν τότε επιτρόπον τις εκκλησίας του Λιβόρνον, κε τον εκί μεγαλύτερον ομογενόν, εστάθιικεν ις Βενετίαν να τιποθί. μα αλίμονο! αφτό μόνον εφθασε (διά) να ακούσο από όλονσ τους εκί κατοτάδες τον γνωστικόν τούτον σορίτιν, ότι εχάλασα τιν ελινικίν γλώσσα, ανέρεσα τιν θεότιτα, εσίντριπσα τους χρυσταλίνους ονρανούς, κε εσίνχισα το παν· κε αν δεν έδιδα ιδιόχρισον να γιορίσι από τον τίπον κε να τιν αναθεματίσο, έπρεπε σαν άλος Γαλιέος... Κακόμιοι αμαθίς! (...)* Από τότε (τους 1804) έος τον φετινόν φλεβάριον, εζιτούσα, σαν ο Διογένις με το φανάρι, άνθρωπον (επιδί, αντί να ολιγοκαρδίσο, εμπισιχόθικα περισότερον) διά να τιν θεωρίσι, να τιν κριίνι, κε να με συμβοιθίσι ις αφτό το κινόν καλόν. Έβρα πολούς οπου μ' εμπόδισαν, πολούς οπου δεν ιμποροούσαν, κε πολούς οπου δεν ιθελαν ν' αζουνοθοίν τέτιες έρεσες. Εστοχαύστικα, έκρινα, αποφάσισα, (βάζοντασ διά ασπίδα το δίκηόν μου κε το αδιάφορον εναντίον όλον τον εχθρικόν σάιτον) κε τιν έστिला ις το Τριέστι ις ένα φιλογενί φίλον μου Νικόλαον Ζογράφι, οπου εκί πραγματέβετε, διά να τιν τιπόσι. μα λαβέροντασ το αμοιπομένο έκποχόν σου γραμά, έγγραπσα εφθίς να εμποδισθί έος δέφτερήν μου άδιαν, διά να ιμπορέσο, αφού ακούσο τεσ συμβοιλέσ σου, να κάμο τεσ έβλογες μεταβολές. Διά τούτο σε στέλνο κε ένα ίσον, το οπίον θεόρισέ το, αναπλίροσέ το κατά τον κινόν σκοπόν, κε στίλτο μου. μα πάντα ενθιμίσοιν, ότι ίνε μία αρχί, μία δοκιμή, κε επιταφτού γραμένι διά σιντομίαν κε εφοκλίαν. Από το γραμμα του Καλαρά προς τον Χριστόδουλο Κονομάτζη (2 Απριλίου 1817· *Επιστολαί διαφόρων*, αρ. 186, σ. 320)

ξικέλευθο αυτό έργο του Καλαρά χάθηκε ή λανθάνει, αν και ήταν, φαίνεται, γνωστό ως το 1818 τουλάχιστον σε κύκλους λογίων και φιλολογούντων, όπως κάποιος ανώνυμος έξ 'Αμστελοδάμου, που δημοσιεύει στον *Λόγιον Έομη* του 1818 κενυτικές επικρίσεις για τη γραμματική του Καλαρά, αλλά χωρίς να τον κατονομάζει.² Χάθηκαν επίσης ή λανθάνουν και άλλα έργα του Καλαρά: μια μετάφραση ενός εγχειριδίου Αριθμητικής του Jean-Baptiste Biot (1774-1862), μιας Γεωμετρίας του Adrien-Marie Legendre (1752-1834) κι ακόμη μια μετάφραση του πρώτου τόμου του *Συστήματος της φύσης του Μιραμπό*.³ Δεν πρόκειται για τον γνωστό ηγέτη της Γαλλικής Επανάστασεως Honoré-Gabriel Mirabeau (1749-1791), αλλά για ψευδώνυμο του επίσης γνωστού Γαλλογερμανού φιλοσόφου Paul Henrie d'Holbach (1723-1789). Το έργο του *Système de la nature* (1770), που μετέφρασε ο Καλαράς, χαρακτηρίστηκε στην εποχή του ως «Βίβλος της αθεΐας», επειδή διαπνέεται από άκρατο υλισμό, απρο-

φαίνεται ότι ο Καλαράς ξανάστειλε τη *Λοκίμύ Γραμματικής* στον Νικ. Ζωγράφο, ο οποίος με τη σειρά του ζήτησε από τη διοίκηση της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης να αναλάβει τη δαπάνη για την έκδοση του βιβλίου, αλλά το αίτημά του απερρίφθη. Ο Βηλαράς σε επιστολή του (4 Μαρτίου 1815· βλ. 'Επιστολαί διαφόρων, αρ. 130, σ. 211), συγχέοντας μάλλον πρόσωπα και γεγονότα, μέμφεται τους φηλέλληνες Βλάχους της Αηβόρου για την αντίδρασή τους στην έκδοση του βιβλίου του Καλαρά. Ο Καλαράς όμως καταλόγιζε τη ματαιώση της εκδόσεως του έργου του στους καποτάδες (Βλάχους προφανώς) της Βενετίας και όχι του Λιβόρνου (βλ. παραπάνω). Υπαινίσσεται πιθανώς τον τότε (1804) Γιαννιώτη πρόεδρο της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας Δημήτριο Λαζάρου (βλ. 'Αρτεμης Ξανθοπούλου Κυριακού, 'Η ελληνική κοινότητα της Βενετίας, 1797-1866, Θεσσαλονίκη 1978, σ. 223, 240). Για τον Αθηναίο έμπορο Νικ. Ζωγράφη (ή Ζωγράφο) βλ. 'Ολγας Κατσαρδή-Hering, 'Η ελληνική παροικία της Τεργέστης, 1751-1830, τόμ. 1, 'Αθήνα 1986, σ. 330-31.

2. 'Εομης ό Λόγιος, 1818, σ. 348 (τχ. 1ης 'Ιουλίου). 'Η στέρησις αυτης της προφορας ήπάτησε προδ χρόνον ένα χρήσιμον νέον "Ελληνα, μαθητεύοντα εις 'Ιταλίαν, και ήθέλησε να συγγράψη μίαν Γραμματικήν της άπλης γλώσσης, εις την όποιαν εκβαζε όλας τας διφθόγγους, μακρά, πνεύματα και τ.λ. και ήθελε να γράφωμεν ως λαλοῦμεν, ως να ήτο χρεία να διδάξη τινάς την άμάθειαν· άλλ' έσυλλογίζετο οὔτως, «Τίς ή χρεία όλων αυτών, όταν δεν τα μεταχειρίζόμεθα; όθεν ας τα αποβάλλωμεν», τό ίδιον ως χειρουργός τις, αντί να τοῦ προμηθεύη ένα ξύλινον πόδα, να έλεγε προς χωλόν τινα φίλον του, «'Απλωσε, αγαπητέ, να σοῦ δρεπανίσω και τόν ύγιαίνοντα διά να μη χωλαίνης». 'Ως τόσον, διά καλήν τύχην του δεν εῦρε συνδρομητάς διά να εκδώση εις τόπον την τοιαύτην του Γραμματικήν, κατὰ την όποιαν έπροσε να ξανατυπωθούν, τουλάχιστον διά τούς μαθητάς του, ή όπαδούς του, όλα τα λοιπά ελληνικά βιβλία μας, διότι άλλώς δεν ήθελε ήμποροῦν να τα αναγινώσκουν.

3. Και για τα τρία αυτά έργα βλ. την επιστολή του Καλαρά προς Βηλαρά, ό.π., σ. 219.

κάλυπτο αθεϊσμό και φυσικά από αντικληρικαλισμό.⁴ Είχε επίσης μεταφράσει ο Καλαράς και μια *Δοκιμή τις τούρκικης θρησκείας*, αγνώστου συγγραφέα. Τέλος, το 1815 καταγινόταν να συντάξει μια *Πρακτικὴν Γιατρικὴν*.⁵

Ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, κανένα από τα έργα αυτά του Καλαρά δεν περισώθηκε ως εμάς. Αν σώζονταν, θα ήταν ασφαλώς πολύ διαφορετική η θέση του Καλαρά στην ιστορία της νεοελληνικής παιδείας. Τα μόνα γνωστά σήμερα κείμενα του Καλαρά είναι —όλα κι όλα— δύο επιστολές του (γραμμένες με φωνητική ορθογραφία και μονοτονικά), μία του 1815 προς τον Βηλαρά και μία του 1817 προς τον Χριστόδουλο Κονομάτη.⁶ Αλλά ο Καλαράς δεν είναι σήμερα γνωστός —όσο είναι γνωστός— χάρη στις δύο αυτές περισωθείσες επιστολές του κυρίως, όσο χάρη στο σεμνό φιλόλογο Κώστα Παπαχρίστο, που πριν από 51 χρόνια υποστήριζε ότι ο Καλαράς είναι ο Ανώνυμος της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας*. Το 1987 ο Παπαχρίστος ανακεφαλαίωσε το ὅλο ζήτημα της πατρότητας της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* και ανέπτυξε διεξοδικά τις σκέψεις και τα επιχειρήματά του υπέρ του Καλαρά σε ειδικό βιβλίο με τίτλο *Ποιὸς ἔγραψε τὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία* (σσ. 174, εκδόσεις «Εστίας»). Το βιβλίο αυτό μάλλον έπεσε στο κενό· ούτε κρίθηκε ούτε παρουσιάστηκε σε κανένα ιστορικό ή φιλο-

4. Μνείες του ονόματος ή και του έργου του Mirabaud-d'Holbach (από τον Χριστόδουλο Παμπλέκη, τον Πολυζώη Κοντό, τον Κάλφογλου και τον Μιχαήλ Περδικάρη) επιστημαίνει ο Κ. Θ. Δημαράς, «Μαργινάλια σέ ἓνα ἀντίτυπο τοῦ d'Holbach», *Βιβλιογραφικά*, 1 (1972) 3-12. Ας προστεθῆ ἀκόμη μία: του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου του Φιραρή στη γνωστή συλλογή στιχουργημάτων του *Βόσπορος ἐν Βορυσθένι*, Μόσχα 1810, σ. 191, όπου αναφορά στο επίμαχο σύγγραμμα του Μιραμπό, το *στηρίζον ἀστηρίκιως τὴν ἀθεΐαν*. Πρβλ. σχόλια του Δημ. Σπάθη στο ἔργο του *Γεωργίου Ν. Σούτσου Ἐλεξανδροβόδας ὁ ἀσυνείδητος, κωμωδία συντεθεῖσα ἐν ἔτει ἀπτε΄: 1785*, Αθήνα 1995, σ. 333 και σημ. 73. Ουσιαστικότερες ἀπηχήσεις των ιδεών του d'Holbach στον Παμπλέκη και τον Βενιαμίν Λέσβιο ἀνιχνεύουν ἀντιστοίχως ο Π. Χ. Νούτσος, *Νεοελληνικὴ Φιλοσοφία. Οἱ ἰδεολογικὲς διαστάσεις των ευρωπαϊκῶν τῆς προσεγγίσεων*, Αθήνα 1981, σ. 58-60, και η Ρωζάνη Αργυροπούλου, *Ο Βενιαμίν Λέσβιος και η ευρωπαϊκὴ σκέψη του 18ου αἰῶνα*, Αθήνα 1983, σ. 179, 242 κ.α. Η μετάφραση πάντως του Καλαρά εἶχε μείνει ἀπαρατήρητη ὡς τώρα.

5. Και τα δύο αυτά έργα μνημονεύονται στην επιστολή του Καλαρά προς Βηλαρά, ὁ.π., σ. 219.

6. *Ἐπιστολαὶ διαφόρων*, αρ. 153, σ. 216-19 και αρ. 186, σ. 319-320. Η επιστολή προς Βηλαρά εἶχε ἤδη δημοσιευθῆ ἀπὸ τον κάτοχο του κώδικα των *Ἐπιστολῶν διαφόρων Γιάννη Αντωνιάδη* στο περ. *Ἵγειονομικὸς Κόσμος*, φ. 7 (29.5.1930) και ἀναδημοσιευθῆ ἀπὸ τον Γ. Βαβαρέτο, *Ἄπαντα Ἴω. Βηλαρά*, Αθήνα 1935, σ. 271-276.

λογικό περιοδικό, απ' όσο γνωρίζω τουλάχιστον. Οι απόψεις όμως του Παπαχρίστου υπέρ του Καλαρά, όπως συνοπτικά παρουσιάστηκαν σε ανακοίνωσή του στην Ακαδημία Αθηνών το 1944 δια του ακαδημαϊκού Νίκου Βέη,⁷ συζητήθηκαν αρκετά από όσους κατά καιρούς τα τελευταία πενήντα χρόνια ασχολήθηκαν με την *Έλληνική Νομαρχία* (Μαρίνος Σιγούρος, Νίκος Βέης, Φάνης Μιχαλόπουλος, Νικόλαος Τομαδάκης, Γιάννης Κορδάτος, Γεώργ. Βαλέτας, Κ. Θ. Δημαράς, Άγγελος Παπακώστας, Τάσος Βουρνάς κ.ά. για να περιορισθώ στους τεθνεώτες).⁸ Κανένας δεν συμμερίστηκε τις απόψεις του Παπαχρίστου. Οι σημαντικότερες αντιρρήσεις τους συγκεντρώνονταν κυρίως σε δύο σημεία: α' – Ο Ανώνυμος της *Έλληνικῆς Νομαρχίας* πρέπει να ήταν Ηπειρώτης ή πάντως να είχε ζήσει στην Ήπειρο του Αλή πασά. Ο Καλαράς όμως ήταν Κορίνθιος, και δεν υπάρχει καμιά ένδειξη ότι πέρασε ποτέ από την Ήπειρο. β' – Το 1818, όταν ο Καλαράς μυείται στη Φιλική Εταιρεία, ήταν 28 ετών, σύμφωνα με τον κατάλογο των Φιλικών του αρχείου Σέκερη. Γεννήθηκε λοιπόν το 1790 κι επομένως το 1806, όταν εκδίδεται η *Έλληνική Νομαρχία*, ήταν μόλις 16 ετών, κι ακόμη μικρότερος όταν, υποτίθεται, την έγραφε, δυο-τρία χρόνια νεώριτερα.

Και στην μεν πρώτη ένσταση ο Παπαχρίστος αντιπαραθέτει την καλύτερα παρατήρηση του Νίκου Βέη, ότι δηλ. όποιος κι αν ήταν ο συντάκτης της *Έλληνικῆς Νομαρχίας* ενσωμάτωσε πάντως στο βιβλίο του πολλές πληροφορίες περί προσώπων και πραγμάτων της Ηπείρου, που του έδωσε ο Χριστόφορος Περραιβός, ο οποίος σημειωτέον ότι το 1802-3 βρισκόταν στο Λιβόρνο.⁹ Εκεί δε, στο Λιβόρνο, πολύ κοντά δηλ. στην Πίζα, όπου την εποχή εκείνη σπούδαζαν και ο Καλαράς και ο Κωλέττης κ.ά.,¹⁰ φαίνε-

7. Κ. Α. Παπαχρίστου - Ν. Α. Βέη, «Περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας καὶ τοῦ συγγραφέως αὐτῆς», *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 19 (1944), Αθήνα 1946, σ. 300-307.

8. Συνοπτική έκθεση των απόψεων που διατυπώθηκαν κατά καιρούς και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. στον Κ. Α. Παπαχρίστου, *Ποιὸς ἔγραψε τὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, Αθήνα 1987, σ. 22-66.

9. Ν. Α. Βέη, «Εἰσαγωγικὰ εἰς τὸν Χατζη-Βασίλην Περραιβόν», προτασσόμενα στα *Ἀπαντα Χριστοφόρου Περραιβοῦ* (επιμέλεια-σχόλια: Μ. Μ. Παπαϊωάννου), Αθήνα 1956, σ. 17-18, και του ιδίου, «Ἐρευνες καὶ στοχασμοὶ γύρω στὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία καὶ τὸν συγγραφέα τῆς», πού προτάσσονται στην έκδοση της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* ἀπὸ τον Γ. Βαλέτα, Αθήνα 1957³, σ. 37*-38*.

10. Γύρω στο 1806 σπούδαζουν επίσης ιατρική στην Πίζα ο Θεόφιλος Καίρης, ο Ιωάννης Ζαμπέλιος, ο Διονύσιος Πύρρος κ.ά., ενώ στο Λιβόρνο ζη, έφηβος ακόμη, ο Ανδρέας Κάλβος.

ται ότι τυπώθηκε η *Ελληνική Νομαρχία*, πιθανώτατα στο τυπογραφείο του Θωμά Μάζη, που ακριβώς την ίδια χρονιά, αλλά κι αργότερα —ώς το 1809-1810— τύπωσε άλλα δυο-τρία ελληνικά βιβλία.¹¹

Όσο για τη δεύτερη ένσταση, τη σχετική με τη μικρή ηλικία του Καλαρά το 1806, ο Παπαχρίστος υποθέτει ότι πρόκειται για λάθος του γραμματικού που κατήρτισε τον κατάλογο των Φιλικών κι ότι ο Καλαράς πρέπει να γεννήθηκε αρκετά χρόνια πριν από το 1790, αλλά δεν προσκομίζει καμιά απόδειξη ή βάσιμη ένδειξη. Παρά ταύτα είχε δίκιο. Σε μια σύντομη νεκρολογία για τον Καλαρά, δημοσιευμένη στην *Εφημερίδα των Αθηνών* του Γεωργίου Ψύλλα, φ. 34 της 10ης Ιανουαρίου 1825, διαβάζουμε τα εξής:

ΤΡΙΚΚΑΛΑ 25 Δεκεμβρίου,

Ο Βουλευτής Γ. Καλαράς ἐκ τῶν Αἰ-
νορίου τῆς Κορίνθου, ἀπεσταλὲς παρὰ
τῆς Σ. Διοικήσεως μετὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῆς
Ἐρησκείας κυρ. Ἰωσήφ Ανδρούσης, ἵνα ὁ-
μιλήσωσι μετὰ τοῦ κυρ. Ανδρέου Ζαήμεν
καὶ λοιπῶν, ἐκ τῆς ταλαιπωρίας τῶν
δρόμων καὶ ἐλλείψεως τῶν ἀναγκαίων ἐνδυ-
μάτων δι' ἀχρηματίαν, καὶ μᾶλλον μὴ
εἰσακουσθεῖς εἰς τὰς ἀφελίμους τῆ Πα-
τριδι συμβουλὰς τοῦ, αἰσθανθεῖς καιρῶς
τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἐπαπειλουμένου ἐμ-
φυλίου πολέμου, καὶ ἐπιστρέψας εἰς Τρίκ-
καλα, ὅτε καὶ γὰρ τῆς Διοικήσεως Στρα-
τεύματα ὀδηγούμενα παρὰ τοῦ ἐξοχο-
τάτου Στρατηγοῦ Ι. Γκούρα εὐρίσκοντο,
ἀσθενήσας ἐκ πλευριπνευμονίας ἐβδομαί-
ος τῆ εἰκοστῆ τριῆν ἡμέρ. κατήλθεν εἰς τὴν
Μητέρα του Ἰὴν ἐξ ἧς ἐπλάσθη τῷ 43

ἔλει τῆς ἡλικίας του· ἀνὴρ ἀγαθὸς, φι-
λέωατρις, φιλοδίκαιος, ἀκτῆμων, ἐνθερμὸς
ὑπερμωπιστῆς τῶν Νόμων καὶ Ἰατροφιλό-
σοφος. Ὑστερήθη ἡ Πατρίς καὶ κατ' ἐξο-
χὴν ἡ Κορίνθος τοιῦτον Πατριώτην ἀρισ-
τον, δι' ὃ θρηνέει καὶ θρηνήσει αἰσθημένη
τὴν σπέρησιν του. Εἶθε ἡ Σ. Διοίκησις
διὰ τὰς πιστὰς αὐτῆ ἐκδουλεύσεις πρὸς
τὴν Πατρίδα, ἃς ἀπ' ἀρχῆς τῷ Ἰερῷ μας
τούτου ἀγώνος ἔδειξεν, ἀποδώσοι ποσὸν τῶν
πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων τῆ χήρᾳ συζύ-
γῃ του, καὶ τοῖς ὀρφανοῖς αὐτῆ τέκνοις,
Ἀρμεδίῳ, Ἀριστογεῖτῳ, καὶ Θρασυβούλῳ.
Γὰ ὅποια ὑπαίθρα καὶ στεροόμενα καὶ
αὐτῷ τῷ ἐπιουσίῳ Ἄρτῳ, ἐφίσηκται εἰς
Τρίκκαλα βεηθούμενα κερσωρινῶς ἐκ τῶν
συγγενῶν αὐτοῦ καὶ φίλων.

11. Βέη, «Ἐρευνες», σ. 14*-15*, 38*. Φαίνεται ότι οι Αδελφοί Μάζη εγκατέστησαν αρχικά το τυπογραφείο τους στην Μπολόνια, όπου το 1806 τυπώθηκαν τα *Μαθήματα τῆς Ναυτικῆς Ἐπιστήμης ... Παρ' Ἀδελφοῖς Μάζι καὶ Συντρόφοις*. Τον ίδιο χρόνο ὁμοίως τυπώθηκε ἡ *Ἰδέα Γενική... Ἐν τῇ Λιβόρῳφ. Ἐν τῇ Τυπογραφίᾳ Θωμᾶ Μάζι καὶ Συντ.* Λίγο πριν από τον Μάρτιο του 1810 επανεκδόθηκαν στο Λιβόρνο (με ψευδοχρονολογία 1775) οἱ *Costituzioni e Capitoli... Διαταγαὶ καὶ Συνθήκαι τῆς ἐν Λιβόρῳφ Ἐκκλησίας τῶν Ὁρθοδόξων... Ἐν τῇ τυπογραφίᾳ Θωμᾶ Μάζι καὶ Συντ.* Για τα έντυπα αυτά βλ. Γκίνη-Μέξα, *Ἐλληνική Βιβλιογραφία*, Α' (1939), σ. 69, αρ. 416, σ. 71, αρ. 428, καὶ Φ. Ηλιού, «Νέες προσθήκες στην Ἐλληνική Βιβλιογραφία», *Τετράδια Ἐργασίας* (του Κ.Ν.Ε.), 10 (1988), σ. 251, αρ. 22, καὶ σ. 428, αρ. 712.

Είναι παράδοξο — αλλά δεν συμβαίνει για πρώτη φορά — ότι ένα τέτοιο κείμενο, δημοσιευμένο πριν από τόσα χρόνια, αλλά και ανατυπωμένο πρόσφατα (το 1981), δεν το πρόσεξαν οι βιογράφοι του Καλαρά¹² και γενικότερα οι ερευνητές συναφών θεμάτων. Δεν θα σχολιάσω εδώ τις νέες ειδήσεις που μας δίνει για τον Καλαρά η νεκρολογία του αυτή. Περιορίζομαι στο ζήτημα της ηλικίας του. Αφού τον Δεκέμβριο του 1824 ο Καλαράς ήταν 43 ετών, έπεται ότι γεννήθηκε το 1781· συνεπώς το 1806, όταν εκδίδεται η *Ελληνική Νομαρχία*, είναι 25 ετών. Αίρεται έτσι ο ένας από τους δύο κύριους λόγους που απέκλειαν την ταύτιση του Καλαρά με τον Ανώνυμο Έλληνα. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι συμερίζομαι τα περαιτέρω συμπεράσματα του Κώστα Παπαχρίστου.

Ειδικά μάλιστα διαφωνώ με την προσπάθειά του να ταυτίσει τον Ανώνυμο — τον Καλαρά, κατ' αυτόν — με τον συγγραφέα μιας μικρής φυσικοχημικής πραγματείας που έχει τίτλο *Ίδέα Γενική περί τινων ιδιοτήτων τῶν σωμάτων...* Το ζήτημα αυτό δεν είναι καθόλου άσχετο με την αιγιματική πατρότητα της *Ελληνικῆς Νομαρχίας* και γι' αυτό ας μου επιτραπῆ να επιμείνω. Το φυλλάδιο αυτό, η *Ίδέα Γενική*, —80 σελίδων, σχήματος 12ου— τυπώθηκε στο Λιβόρνο το 1806 στο τυπογραφείο του Θωμά Μάζη. Είναι γνωστό στη βιβλιογραφία.¹³ Η συγγραφή του αποδίδεται στον Ιωάννη Κωλέττη, σύμφωνα με ρητή μαρτυρία του Henry Holland,¹⁴ που συνάντησε τον Κωλέττη κατά την περιοδεία του στην Ήπειρο το 1812-13. Στον Κωλέττη επίσης το προσγράφει και ο Carl Iken,¹⁵ πιθανώς αντλώντας από τον Holland. Ο Παπαχρίστος γνωρίζει τις μαρτυρίες αυτές,¹⁶ αλλά πιστεύει ότι είναι εσφαλμένες. Κατ' αυτόν, όποιος έγραψε την *Ελληνική Νομαρχία*, έγραψε και την *Ίδέα Γενική*, δηλ. ο Καλαράς,

12. Η πληρέστερη και πιο πρόσφατη βιογραφία του Καλαρά είναι του Άγγελου Παπακώστα, *Γεώργιος Καλαράς. Τὸ πνευματικὸ καὶ πατριωτικὸ ἔργο του*, Αθήνα 1966.

13. Γκίνη-Μέζα, *ό.π.*, σ. 69, αρ. 416· πρβλ. παραπάνω, σμ. 11.

14. Henry Holland, *Travels in the Ionian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia etc., during the years 1812 and 1813*, Λονδίνο 1815, σ. 237: *He [Κωλέττης] is the author of a pretty little chemical treatise in the Romaic language, chiefly on the modern doctrines of heat; and he has prepared also for publication, translations of Johnson's Rasselas, of the Geometry of Legendre, and the Arithmetic of Biot.* Σε υποσημείωση ο πλήρης τίτλος της *Ίδέας Γενικής* στα ελληνικά.

15. Carl Iken, *Leucothea*, Λιψία 1825, σ. 180.

16. Τις παραθέτει και τις σχολιάζει· Παπαχρίστου, *Ποιὸς ἔγραψε τὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, σ. 106-107.

και για να το αποδείξει αφιερώνει δεκάδες σελίδες, περίπου το μισό του βιβλίου. Την πεποίθησή του για την ταυτότητα των δύο συγγραφέων ο Παπαχρίστος στηρίζει σε δύο κυρίως επιχειρήματα:

Πρώτον, στις φραστικές και λεξικές ομοιότητες μεταξύ των δύο κειμένων.¹⁷ Αλλά όσα σχετικά παραδείγματα παραθέτει είναι κοινοί τύποι σε πολλά ελληνικά κείμενα της εποχής εκείνης: π.χ. ότι τόσο στην *Ἑλληνική Νομαρχία*, όσο και στην *Ἰδέα Γενική* απαντούν οι τύποι *ἀντίστασις* και *ὄχι ἀντίστασις*, *μνήσκω*, με την έννοια του μένω, απομένω· *ἐπιχειρῶ* - *ἐπιχειρῶμαι* αντί *ἐπιχειρῶ*· *συγχωρῶ* με την έννοια του επιτρέπω· *κἀνένιας* - *κἀνιμία* - *κἀνένα* με κορωνίδα και υπογεγραμμένη στο πρώτο ἄλφα· *τινάς* με την έννοια του τις· *πολλά* αντί *πολύ* (ως επίρρημα) κ.ά. παρόμοια.

Αλλά πέρα από τις κοινότητες αυτές ομοιότητες, που δεν αποδεικνύουν τίποτα, υπάρχουν και πολύ σημαντικές και ενδεικτικές λεξιλογικές και γραμματικές διαφορές ανάμεσα στα δύο κείμενα, τις οποίες δεν εσημείωσε ο Παπαχρίστος (πλην μιας). Σημειώνω τις σπουδαιότερες:¹⁸

— Ο συγγραφέας της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* χρησιμοποιεί πολλές φορές το ρήμα *διαυθεντεύω*.¹⁹ Ο συγγραφέας της *Ἰδέας Γενικῆς* χρησιμοποιεί τρεις φορές το ίδιο ρήμα, αλλά γράφει *διανυθεντεύω*.²⁰ Τη διαφορά αυτή την επισημαίνει ο Παπαχρίστος.²¹

— Στην *Ἑλληνική Νομαρχία* απαντά μία φορά το όνομα του *Κωραῖ*.²² Στην *Ἰδέα Γενική* γίνεται κάπου μνεία των λογάδων του Γένους. ... *Εὐγενίων, Θεοτοκίων, Κουραΐδων*²³ κτλ.

— Στην *Ἑλληνική Νομαρχία* απαντούν επανειλημμένα στον αόριστο της υποτακτικής ρήματα, όπως: *νὰ ἐξετάσωμεν*, *νὰ ὀφελήσῃ*²⁴ κτλ.· ο συγγραφέας όμως της *Ἰδέας Γενικῆς* γράφει αντιστοίχως: *νὰ ἐξετάξωμεν*, *νὰ ὀφελέσω*.²⁵

— Και το σημαντικότερο: Στην *Ἑλληνική Νομαρχία* γίνεται απαρέγκλι-

17. *Αυτόθι*, σ. 67 κ.ε. και ειδικότερα σ. 91-105.

18. Οι παραπομπές κατά τη σελιδαρίθμηση του πρωτοτύπου της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* (στη φωτογραφική ανατύπωση από την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος, 1976).

19. *Ἑλληνική Νομαρχία*, σ. 11, 57, 60, 101, 157, 211 κ.α.

20. *Ἰδέα Γενική*, σ. 27, 28, 74.

21. Παπαχρίστου, *ὅ.π.*, σ. 95.

22. *Ἑλληνική Νομαρχία*, σ. 196.

23. *Ἰδέα Γενική*, σ. 79.

24. *Ἑλληνική Νομαρχία*, σ. 33, 124 και 142, 143.

25. *Ἰδέα Γενική*, σ. 3 και 78.

τα χρήση των όρων 'Ελλάς και 'Ελληνες' στην 'Ιδέα Γενική όμως χρησιμοποιούνται οι όροι Γραικία και Γραικοί.²⁶

Δεν είναι δυνατόν ο ίδιος συγγραφέας, τον ίδιο χρόνο (1806), να χρησιμοποιεί τόσο διαφορετικούς ρηματικούς τύπους και όρους και μάλιστα όρους, όπως οι 'Ελλάς - Γραικία, 'Ελληνες - Γραικοί, που η χρήση του ενός ή του άλλου τύπου υποδηλώνει και κάποιο στάδιο ιδεολογικής εξέλιξης ή πάντως κάποια όχι τυχαία αλλά συνειδητή προτίμηση για το ένα ή το άλλο εθνικό όνομα. 'Ωστε, μπορούμε, νομίζω, να αντιστρέψουμε το συμπέρασμα του Παπαχρίστου: 'Οποιος έγραψε την 'Ελληνική Νομορχία δεν μπορεί να έγραψε και την 'Ιδέα Γενική. Και επειδή εμείς δεν έχουμε κανένα λόγο να αμφισβητήσουμε τις μαρτυρίες ότι ο Κωλέττης ήταν ο συγγραφέας της 'Ιδέας Γενικής, έπεται ότι η 'Ελληνική Νομορχία δεν μπορεί να γράφτηκε από τον Ιωάννη Κωλέττη, όπως επίμονα, από την εποχή του Παύλου Λάμπρου και του Κων. Σάθα, πιστεύεται από πολλούς.²⁷

Το δεύτερο επιχείρημα που επικαλείται ο Κώστας Παπαχρίστος υπέρ της ταυτίσεως του Ανωνόμου της 'Ελληνικής Νομορχίας με τον συγγραφέα της 'Ιδέας Γενικής είναι πιο πολύπλοκο. Συγκεκριμένα, στη σ. 2 της 'Ιδέας Γενικής υπάρχει η εξής σημείωση: "Ας είναι γνωστόν ότι η 'Αριθμητική του Βηότ, ή Γεωμετρία του Λεζάνδρ, ή 'Αλγεβρα του Λακροά και ένα μυθ-ιστορικών καλούμενον ο Ρασσελάς, μεταφράσθησαν εις τὸ ἄπλοον ἡμῶν ἰδίωμα, και μετ' οὐ πολὺ θέλει ἰδοῦν τὸ φῶς. Τις μεταφράσεις αυτές (εκτός από εκείνη της 'Αλγεβρας του LaCroix), μαζί με την 'Ιδέα Γενική, αναγράφει ως έργα του Κωλέττη ο Holland,²⁸ προφανώς κατά πληροφορίες του ίδιου του Κωλέττη. Κανένα πάντως από τα τέσσερα αυτά βιβλία δεν είδε το φως της δημοσιότητας. Αλλά εδώ ειδικώς μας ενδιαφέρουν τα δύο πρώτα, η Αριθμητική του Biot και η Γεωμετρία του Legendre, γιατί οι μεταφράσεις των δύο αυτών βιβλίων μνημονεύονται από τον ίδιο τον Καλαρά ως έργα δικά του στην επιστολή του προς Βηλαρά: 'Εχο μεταφρασμένιν από τον κερό οπού εσπούδαζα ις το σχολίον από το ιταλικόν τιν Αριθμητικίν του Βιότ, τιν Γεωμετριάν του Ζιάνδρε· αφού ἴλθα ις τιν πατρίδα μου, μίαν Δοκιμίν τις Τούρκικις θρισκίας ... Διά τα πρώτα βιβλία κε τιν Γραματικίν βεβεόσου από τον εκσοχότατον φίλον

26. *Αυτόθι*, σ. 79.

27. Σύνοψη της επιχειρηματολογίας υπέρ του Καλαρά βλ. στου Παπαχρίστου, *ό.π.*, σ. 27-31.

28. Βλ. παραπάνω, σημ. 14.

μου και σιμαθιτίν Γιάννη Κωλέτιν, τον συμπατριώτη σου²⁹ κτλ. Όστε δεν πρόκειται για οικειοποίηση αλλοτριών κόπων εκ μέρους του Καλαρά, όπως θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, αφού ο ίδιος ο Καλαράς παραπέμπει τον Βηλαρά για περισσότερες πληροφορίες στον έτερο διεκδικητή της πατρότητας των μεταφράσεων, τον Ιωάννη Κωλέττη. Πιστεύω ότι η μόνη δυνατή ερμηνεία της διπλής αυτής πατρότητας των μεταφράσεων είναι να δεχθούμε ότι ο Καλαράς και ο Κωλέττης, φίλοι και συμφοιτητές στην Πίζα γύρω στα 1806, μετέφρασαν από κοινού τα δύο αυτά διδακτικά εγχειρίδια (Αριθμητική του Biot και Γεωμετρία του Legendre) και μπορούσαν επομένως και οι δύο να τα θεωρούν ως έργα τους, ο Κωλέττης χωρίς περαιτέρω διευκρινίσεις, ο Καλαράς παραπέμποντας για περισσότερες λεπτομέρειες στον συμμεταφραστή και φίλο του Κωλέττη.

Προεκτείνοντας τη σκέψη αυτή, θα μπορούσε κανείς να θέσει το ερώτημα: Μήπως έγινε το ίδιο με την *Ελληνική Νομαρχία*; Μήπως δηλαδή είναι καρπός συνεργασίας του Κωλέττη με τον Καλαρά, ο οποίος πάντως, ως πρεσβύτερος του Κωλέττη κατά έξι ή επτά χρόνια, όπως θα δούμε, έδωσε την τελική διατύπωση στο κείμενο, ενσωματώνοντας και τις πληροφορίες του Περραιβού; Δεν θα προχωρήσω πιο πέρα σε τολμηρές υποθέσεις και συμπεράσματα. Αντίθετα, θα ήθελα να επισημάνω κάποιες αντενδείξεις ως προς την ενδεχόμενη απόδοση της πατρότητας της *Ελληνικής Νομαρχίας* στον Καλαρά, αλλά και στον Κωλέττη, πέρα από όσες σημειώθηκαν ήδη παραπάνω. Η αντένδειξη για τον Καλαρά είναι λεπτομερειακή αλλά όχι και ασήμαντη. Στην *Ελληνική Νομαρχία* μνημονεύεται η μάχη του Μαραθώνος (όρθά) και της Πλατείας³⁰ (αντί Πλαταιών), κατ' επίδραση προφανώς του τύπου *Platée* (θηλυκού γένους στα ιταλικά). Στην επιστολή του Καλαρά προς Βηλαρά το 1815 γίνεται και πάλι λόγος για *τιν Μαραθώνα και τιν Πλατέα*.³¹ Ο Μαραθώνας εδώ γίνεται θηλυκού γένους, όπως στα ιταλικά (*Maratona*), και η Πλατεία του 1806 *Πλατέα*. Αν όχι τόσο η εσφαλμένη τυπολογικά γραφή, ασφαλώς όμως η διπλοτυπία των ονομάτων αυτών κάνει κάποιον διστακτικό να δεχθεί ότι τα δύο κείμενα γράφτηκαν από το ίδιο πρόσωπο.

Όσον αφορά τη σχέση του Κωλέττη με την *Ελληνική Νομαρχία*, πρέπει μάλλον να αποκλεισθή το ενδεχόμενο να είναι αυτός ο συντάκτης

29. *Επιστολαί διαφόρων*, σ. 219.

30. *Ελληνική Νομαρχία*, σ. 35, σημ.

31. *Επιστολαί διαφόρων*, σ. 218.

του βιβλίου, όχι μόνο για τον λόγο που σημειώθηκε παραπάνω, αλλά και για δύο ακόμη λόγους:

Στο Αρχείο Κωλέττη, που είναι έτοιμο προς έκδοση από το Κέντρο Ερεύνες της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, με την επιμέλεια της κ. Πλαγιανάκου Μπεκιάρη και του κ. Στεργέλλη, περιλαμβάνεται και μια αυτόγραφη αυτοβιογραφία του Κωλέττη σε δύο παραλλαγές, αλλά δυστυχώς και οι δύο είναι ημιτελείς και πολύ σύντομες, μια-δυο σελίδες η κάθε μια.³² Τα στοιχεία που προκύπτουν από τα κείμενα αυτά και που ενδιαφέρουν εμάς εδώ είναι:

α' - ότι ο Κωλέττης γεννήθηκε τον Νοέμβριο του 1787 ή το 1788, κατά τη δεύτερη παραλλαγή της αυτοβιογραφίας του. (Υπενθυμίζω ότι από την εποχή που ζούσε ακόμη ο Κωλέττης μέχρι σήμερα οι σημειούμενες από διαφόρους χρονολογίες γεννήσεώς του κυμαίνονταν μεταξύ του 1771 και του 1784.)

β' - ότι σπούδασε επί έξι χρόνια στην Πίζα και τη Φλωρεντία (ή στην Πίζα και το Μιλάνο, κατά τη δεύτερη παραλλαγή) και ότι έλαβε δίπλωμα ιατρικής τον Ιούνιο του 1808. (Άρχισε λοιπόν τις σπουδές του στην Ιταλία το 1802, σε ηλικία δηλ. 14 ή 15 ετών, γεγονός όχι πολύ σπάνιο την εποχή εκείνη.)³³

γ' - ότι κατά τη διάρκεια των σπουδών του, εμπνεόμενος από το κήρυγμα του Ρήγα, εσύστησε μυστική πατριωτική εταιρεία, προσανατολισμένη πολιτικά στη Γαλλία και τον Ναπολέοντα, τον λαμπρότερο άνδρα της εποχής του, όπως γράφει.

Κρίνοντας με βάση τα νεώτερα αυτά στοιχεία την από παλιά διατυπωμένη γνώμη ότι ο Κωλέττης είναι ο συγγραφέας της *Ελληνικής Νομαρχίας*, μπορούμε να παρατηρήσουμε τα εξής:

α' - Δεν ευσταθεί πλέον ο δισταγμός του πρώιμου βιογράφου του Κωλέττη Αναστασίου Γούδα να δεχθώ ότι το 1806 ο Κωλέττης βρισκόταν ήδη στην Ιταλία (ή, αν βρισκόταν, θα είχε πολύ πρόσφατα εγκατασταθή εκεί).³⁴ Ο

32. Ευχαριστώ πολύ τη διευθύντρια του Κέντρου Ερεύνες της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού κ. Ελένη Μπελιά, καθώς και τον κ. Αριστείδη Στεργέλλη, που μου επέτρεψαν να χρησιμοποιήσω τα αυτοβιογραφικά σημειώματα του Κωλέττη.

33. Αλόης Σιδέρη, *Ελληνες φοιτητές στο Πανεπιστήμιο της Πίζας (1806-1861)*, τόμ. 1, Αθήνα 1989, σ. 263-64, όπου σημειώνεται ότι μόλις στον Κανονισμό του 1844 θεσπίζεται το 15ο έτος ως ελάχιστο όριο ηλικίας για την εγγραφή φοιτητών. *Αυτόθι*, σ. 264, σημειώνεται παράδειγμα εισαγωγής στο πανεπιστήμιο ακόμη και δεκατριώνχρονου.

34. Αν. Ν. Γούδα, *Βίοι παράλληλοι*, τόμ. 6, Αθήνα 1874, σ. 245.

Κωλέττης, όπως σημειώθηκε, άρχισε τις σπουδές του στην Πίζα το 1802. β' - Το 1804-5-6, την περίοδο δηλαδή της συγγραφής και τελικά της εκδόσεως της *Έλληνικῆς Νομαρχίας*, ο Κωλέττης ήταν 17, 18, 19 ετών, δηλαδή πολύ νέος για να αναλάβει τη συγγραφή ενός τέτοιου βιβλίου. Ξέρουμε εν τούτοις ότι το 1806 —19 ετών— εδημοσίευσε την *Ίδέα Γενική*. Αλλά το βιβλιαράκι αυτό είναι μικρό (80 σελίδες) και είναι φανερό ότι πρόκειται για συμπίλημα ή επιτομή κάποιου ιταλικού προτύπου, δουλειά δηλαδή σχετικά εύκολη και μέσα στις δυνατότητες ενός δεκαεπενιάχρονου σπουδαστή.

γ' - Η γαλλοφιλία του Κωλέττη και ο θαυμασμός του για τον Ναπολέοντα, κατά την περίοδο των σπουδών του (δηλ. γύρω στο 1806) δεν συμβιβάζονται με την πικρία —αν όχι με την οργή— με την οποία εκφράζεται ο Ανώνυμος για τους Γάλλους και τον δυνάστη της Ιταλίας Ναπολέοντα.³⁵

Τέλος, μια παρατήρηση ακόμη, που —αν ισχύει απολύτως— καθιστά περιττά όλα όσα εκτέθηκαν παραπάνω.

Ο Ανώνυμος, σε μια εκτενή παράγραφο της *Έλληνικῆς Νομαρχίας*, μέμφεται τους νεαρούς εκείνους Έλληνες που πηγαίνουν στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια για να σπουδάσουν ιατρική ή φιλολογία:

Τί στοχάζεσθε να σπουδάζουν οί περισσότεροι από εκείνους τούς νέους, όποῦ οί ταλαίπωροι γονεῖς των πέμπουσιν εἰς τὰς ἀκαδημίας τῆς Ἰταλίας καὶ Γαλλίας καὶ ἐξοδεύουσι διὰ τὴν προκοπὴν των; Ἴσως τὴν πολιτικὴν, τὰ νομικά, τὴν τακτικὴν, τέλος πάντων τὰς ἀναγκαῖας ἐπιστήμας διὰ τὸ Γένος μας; Οὐχί, ἀδελφοί μου! Αὐτοὶ ἢ τὴν ἰατρικὴν σπουδάζουσιν ἢ τὰ μυθολογικὰ ποιήματα ἀναγινώσκουσι... Ἡ ἰατρικὴ διδάσκει πῶς νὰ θεραπεύουν τὸ σῶμα, ἀλλ' οἱ Ἕλληνες ἔχουν χρεῖαν ἀπὸ διδασκάλους ἐπιστημῶν...³⁶

Εἶναι δυνατόν να τα γράφει αυτά ένας σπουδαστής της ιατρικής ή ένας γιατρός; Εάν όχι, τότε πρέπει εκ προοιμίου να αποκλείσουμε ως πιθανούς συγγραφείς της *Έλληνικῆς Νομαρχίας* και τον Καλαρά και τον Κωλέττη και τον Δονά Πασχάλη και τον... Κοραή.

35. *Έλληνική Νομαρχία*, σ. 220-21.

36. *Αυτόθι*, σ. 203.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Δεν θα ήταν, πιστεύω, άσκοπο να προσθέσω επ' ευκαιρία ότι πολύ αμφίβολη επίσης θεωρώ την ταύτιση του Ανωνύμου της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* με τον Σπυρίδωνα Σπάχο. Την άποψη αυτή εισηγήθηκε, ως γνωστόν, ο Ανδρέας Παπαδόπουλος-Βρετός, άγνωστο που στηριζόμενος. Ο Ν. Β. Τωμαδάκης, στην εισαγωγή του στη β' έκδοση της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας* (Αθήνα 1948),³⁷ εικάζει ότι την πληροφορία περί Σπάχου μετέδωσε στον Παπαδόπουλο-Βρετό ο επαινούμενος από τον Ανώνυμο παπα-Ανδρέας Ιδρωμένος, με τον οποίο συνυπηρέτησε ο Παπαδόπουλος-Βρετός, ως βιβλιοθηκάριος, στην Ιόνιο Ακαδημία επί εξαστία (1824-1830). Αλλ' αν ο Παπαδόπουλος-Βρετός ε γνώριζε τότε την *Ἑλληνική Νομαρχία* (και τον συγγραφέα της), θα την περιελάμβανε στον *Κατάλογον τῶν ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τοῦ 1821 τυπωθέντων βιβλίων...*, που δημοσίευσε το 1845. Αλλά εκεί δεν αναγράφεται. Βιβλιογραφείται για πρώτη φορά στη δεύτερη έκδοση του έργου αυτού του Παπαδόπουλου - Βρετού το 1857.³⁸ Εκεί (σ. 337) και η πληροφορία ότι η *Ἑλληνική Νομαρχία* τυπώθηκε πράγματι στο Ἄμστερνταμ και όχι Ἐν Ἰταλία και ότι συντάκτης του έργου ήταν ο Γιαννιώτης Σπυρίδων Σπάχος, έμπορος στο Ἄμστερνταμ ως τα χρόνια της Επαναστάσεως. Σημειωτέον δε ότι το 1830 ο Παπαδόπουλος-Βρετός έφυγε από την Κέρκυρα και δεν επέστρεψε εκεί πάρα πολύ μετά τον θάνατο (1842) του Ανδρέα Ιδρωμένου. Την ύπαρξη λοιπόν του βιβλίου και την ταυτότητα του Ἐρονύμου Ἑλληνοσ πρέπει να την πληροφορήθηκε μεταξύ του 1845 και του 1857, και πάντως όχι από τον Ανδρέα Ιδρωμένο.

Στη γνώμη του Παπαδόπουλου-Βρετού, που υιοθετήθηκε από πολλούς, αλλά και επικρίθηκε από άλλους,³⁹ θα μπορούσε κανείς να παρατηρήσει και τα εξής:

Α' - Κανένα νεοελληνικό βιβλίο δεν τυπώθηκε στο Ἄμστερνταμ, απ' ό,τι γνωρίζουμε ως τώρα, κατά τα τελευταία πενήντα τουλάχιστον χρόνια πριν

37. Βλ. και Ν. Β. Τωμαδάκη, «Είναι συγγραφεύς τῆς Ἑλληνικῆς Νομαρχίας (Ἐρονύμου τοῦ Ἑλληνοσ) ὁ Ἄδαμάντιος Κοραῆς;», *Νεοελληνικὸν Ἀρχεῖον* 2 (1984-1986) 71.

38. Ανδρέα Παπαδόπουλου-Βρετού, *Νεοελληνική Φιλολογία, ἤτοι Κατάλογος τῶν ἀπὸ τῆς πτώσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας μέχρι ἐγκαθιδρύσεως τῆς ἐν Ἑλλάδι βασιλείας τυπωθέντων βιβλίων παρ' Ἑλλήνων...*, τόμ. Β', Αθήνα 1857, σ. 140-41, αρ. 402.

39. Παπαχρίστου, *ό.π.*, σ. 48-49.

από την Επανάσταση. Όπως παρατήρησε άλλωστε ο Φάνης Μιχαλόπουλος, αν η *Ελληνική Νομαρχία* εκδιδόταν στο Άμστερνταμ, θα κυκλοφορούσε ελεύθερα και ασφαλώς —εξ αιτίας του επαναστατικού της περιεχομένου— θα προκαλούσε σχόλια —θετικά ή αρνητικά— από τους συγχρόνους Έλληνες και ξένους. Το βιβλίο όμως έμεινε στην αφάνεια και τη σιγή επί μισόν αιώνα, αφού για πρώτη φορά μνημονεύεται ρητά μόλις το 1857 στον Κατάλογο ακριβώς του Παπαδόπουλου-Βρετού. Κατά τον Φ. Μιχαλόπουλο (και τον Ν. Βέη· βλ. παραπάνω, σημ. 9), η τυπογραφική εμφάνιση της *Ελληνικής Νομαρχίας* είναι όμοια με εκείνη των *Μαθημάτων τῆς Ναυτικής Ἐπιστήμης* (Μπολόνια 1806) και της *Ἰδέας Γενικῆς* (Λιβόρνο 1806).⁴⁰ Πρέπει λοιπόν να τυπώθηκε στην Μπολόνια ή στο Λιβόρνο από τον Θωμά (ή τους Αδελφούς) Μάζη (βλ. παραπάνω, σημ. 11).

Β' - Κατά τις λιγοστές ειδήσεις που παρέχει ο Παπαδόπουλος-Βρετός, ο Σπυρίδων Σπάχος γεννήθηκε και μεγάλωσε στην Ήπειρο και σταδιοδρόμησε ως έμπορος στην Ολλανδία.⁴¹ Αντίθετα, ο Ἄνωνμος της *Ελληνικής Νομαρχίας* ζη προφανώς στην Ιταλία και είναι βαθύτατα επηρεασμένο το γλωσσικό του αίσθημα από τα ιταλικά. Αλλιώς δεν εξηγούνται παρατονισμοί και γλωσσικοί τύποι, όπως: (τας) *πυράμιδας* (ιταλ. piramide) (σ. 30), *Σιρακούζη* (ιταλ. Siracusa) (σ. 74, 88), (τα) *κράνια* (ιταλ. cranio) (σ. 178), *Ἐπαμινόντα* (ιταλ. Epaminonda) (σ. 255).⁴²

Γ' - Πέρα από όσα έγραψε για τον Σπυρίδωνα Σπάχο ο Παπαδόπουλος - Βρετός το 1857, τίποτε άλλο δεν έγινε έκτοτε γνωστό γι' αυτόν. Κάποιοι μάλιστα αμφισβήτησαν και αυτή την υπαρκτή του.⁴³ Σπάχος πάντως, έμπορος στο Άμστερνταμ κατά την περίοδο αυτή, υπήρχε, αλλά ονομαζόταν Αναστάσιος, όχι Σπυρίδων. Δεν αποκλείεται όμως ο πληροφοριοδότης του Παπαδόπουλου-Βρετού, τριάντα ή σαράντα χρόνια μετά τα γεγονότα, να συνέχευε τα βαπτιστικά ονόματα. Γιατί όλα σχεδόν τα λοιπά βιογραφικά

40. Βλ. τις επιφυλλίδες του Φάνη Μιχαλόπουλου στις εφημ. *Ἐμπρός*, 15 Ἀπρ. 1948, και *Ἔθνος*, 29 Νοέμβρ. 1948. Η γνώμη του Γ. Βαλέτα (ό.π., 236-37) ότι η *Ελληνική Νομαρχία* ενδέχεται να τυπώθηκε στην Τεργέστη, επειδή μοιάζει τυπογραφικά με την *Ἀντιφώνησιν* του Αθανασίου Παρίου, που τυπώθηκε εκεί το 1802, δεν είναι ορθή. Τα στοιχεία β, γ, ε, ζ, μ, π, φ, χ και ψ των δύο βιβλίων διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους.

41. Παπαδόπουλου-Βρετού, *Νεοελληνική Φιλολογία*, σ. 337.

42. Οι παραπομπές στις σελίδες της αρχικής εκδόσεως (γιατί ο Γ. Βαλέτας διορθώνει τα τονικά σφάλματα του Ἄνωνμου). Παρατηρήσεις για τη γλώσσα της *Ελληνικής Νομαρχίας* βλ. στου Τωμαδάκη, ό.π., σ. 23-34.

43. Ν. Α. Βέη, «Σπάχος Σπυρίδων», *Ἐγκυκλοπαιδικὸν Λεξικὸν* (Ἐλευθερουδάκη), τόμ. 11 (1931) 688.

στοιχεία όχι μόνο συμφωνούν προς ό,τι είναι γνωστό για τον Αναστάσιο Σπάχο, αλλά και ενισχύουν τη γνώμη του Παπαδόπουλου-Βρετού για την ταυτότητα του Αωνύμου της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας*.

Συγκεκριμένα: ο Αναστάσιος Σπάχος ήταν Γιαννιώτης και από το 1806 γυναικάδελφος του Αθανασίου Ψαλίδα⁴⁴ μαρτυρείται το 1806 και το 1809 στο Λιβόρνο, ως έμπορος και συνεργάτης ή φίλος του Μιχαήλ Ζωσιμά⁴⁵ από το 1818 τουλάχιστον⁴⁶ ως το 1827 ήταν εγγατεστημένος και εμπορευόταν στο Άμστερνταμ⁴⁷ το 1819 ήταν ήδη μέλος της Φιλικῆς Εταιρείας⁴⁸ το θέρος του 1827 κατέβηκε στην Ελλάδα, όπου συνεργάστηκε με τον Κωλέττη⁴⁹ το 1829 ο Καποδίστριας τον διόρισε αξιωμα-

44. Κ. Α. Διαμάντη, «Ο Ἀθανάσιος Ψαλίδας καὶ τὸ ἀρχεῖον του», *Δ.Ι.Ε.Ε.* 16 (1962) 330-31, αρ. 57: Επιστολή του Αναστασίου Σπάχου (εκ Λιβόρνου, 19.5.1806) προς τον Αθαν. Ψαλίδα (στα Γιάννενα), με την οποία τον συγχαίρει για τον γάμο του με την αδελφή του Βασιλικῆ Σπάχου. Στην ίδια επιστολή μνημονεύεται και ἄλλη αδελφή του Σπάχου, ἀλλὰ ὄχι ἀδελφός. Πατέρας του Αναστασίου ἦταν ο Αποστόλης Σπάχος, εμπορευόμενος τότε στην Κωνσταντινούπολη (βλ. *αὐτόθι*, σ. 328-330, αρ. 55 και 56).

45. Αδ. Κοραή, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. Β', Αθήνα 1966, σ. 509, αρ. 440: Επιστολή του Μιχαήλ Ζωσιμά (εκ Λιβόρνου, 30.1.1809) προς τον Κοραή, όπου σε υστερόγραφο ο Αναστάσιος Σπάχος προσθέτει τον χαιρετισμό του και ζητεί από τον Κοραή διευκρινίσεις για την ἔννοια ἰταλικῶν εμπορικῶν ὄρων.

46. Σε κατάλογο συνδρομητῶν του ἔργου του Κ. Κούμα *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τόμ. 2, Βιέννη 1818, ἀναγράφεται καὶ Ὁ ἐν Ἀμστελοδάμῳ Σπάχος· ἐτσι ἀναγράφεται καὶ στον κατάλογο συνδρομητῶν του Δ' τόμου, Βιέννη 1820· βλ. Nicos Gaidagis, *Catalogul Cărilor Grecești de la Biblioteca Centrală Universitară «M. Eminescu»*, Ιάσιο 1978, σ. 487 και 627 ἀντιστοίχως. Ο τρόπος της ἀναγραφῆς υποδηλώνει, νομίζω, ὅτι ἕνας καὶ μόνος Σπάχος υπήρχε τότε στο Ἀμστερνταμ, αὐτός που μαρτυρεῖται δεκάδες φορές ως ἕμπορος ἐκεῖ, ο Αναστάσιος Σπάχος (βλ. καὶ σῆμ. 47).

47. Εμμ. Πρωτοψάλτη, *Ἰγνάτιος μητροπολίτης Οὐγγροβλαχίας*, τόμ. Β', Αθήνα 1961 (Μνημεία της Ἑλλην. Ἱστορίας, Ἀκαδημία Αθηνῶν), σ. 259: τελευταία μνεία του Αναστ. Σπάχου στο Ἀμστερνταμ στις 25.1.1827. Μεταξύ του 1818 (βλ. σῆμ. 46) καὶ του 1827 ο Αναστ. Σπάχος μαρτυρεῖται ὡς ἕμπορος στο Ἀμστερνταμ πάμπολλες φορές, ἰδίως σε διάφορα ἔγγραφα του Ἀρχείου Ψαλίδα· βλ. Διαμάντη, *ό.π.*, τόμ. 14 (1960) 567, 568, 572, καὶ Κ. Α. Διαμάντη, *Ἄπαντα*, τχ. 14-15, Αθήνα 1992, σ. 63 κ.ε.: Ἀρχεῖο Ψαλίδα, σ. 75, 85, 117-18, 127-28, 133.

48. Ι. Μελετόπουλου, *Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία. Ἀρχεῖον Παν. Σέκερη*, Αθήνα 1967, σ. 144, αρ. 356· πρβλ. Β. Μέξια, *Οἱ Φιλικοί*, Αθήνα 1937, σ. 36, αρ. 230.

49. *Ἀρχεῖον Λαζάρου καὶ Γεωργίου Κουντουριώτου*, τόμ. 9 (Βιβλιοθήκη Γ. Α.Κ., 7), ἐπιμέλεια, εἰσαγωγή, εὐρετήρια κτλ. Κ. Α. Διαμάντη, Αθήνα 1968, σ. 96 αρ. 86, καὶ τόμ. 8 (1967) σ. 447-48, αρ. 544: Δύο γράμματα του Ἰωάννη Κωλέττη (εκ Ναυπλίου 10 καὶ 22 Σεπτ. 1827 ἀντιστοίχως) προς τον Γ. Κουντουριώτη, ἀναφε-

τικό στη 2η χιλιαρχία, που είχε έδρα τα Σάλονα.⁵⁰ Ήταν επίσης ο Αναστάσιος Σπάχος λόγιος και θαυμαστής του Ρήγα.⁵¹ Τρεις μόνο επιστολές του έχουν δημοσιευθή.⁵²

X. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ

ρόμενα σε εμπιστευτική αποστολή των «στρατηγών» Γεωργ. Βάγια και Αναστ. Σπάχου στην Ύδρα.

50. Δικιάντης, *Ύπαντα*, σ. 149: επιστολή του Αθαν. Ψαλίδα (από Κέρκυρα, 20.2.1828) προς τον Καποδίστρια, με την οποία συνιστά στον Κυβερνήτη διαφόρους συγγενείς του· μεταξύ αυτών και ο γυναικάδελφός μου Ἀναστάσιος Σπάχος, ὁποῦ ἀπὸ τὴν Ὀλλάνδαν ἦλθε, φρόνιμος καὶ πολὺγλωσσος. Παρακαλῶ γὰ εἶναι εἰς τὸν ἡσκιον σας καὶ εὐνοιάν σας. *Αὐτόθι*, σ. 158, επιστολή Πέτρου Μ. Ψαλίδα (από Αίγινα, 3.4.1829) προς τον θείο του Αθαν. Ψαλίδα (στη Λευκάδα): Ὁ κύριος Σπάχος μανθάνομεν ἐδῶ... ὅτι εἶναι καλὰ... τώρα τὸν ἔχομεν εἰς τὴν μέσην καὶ ἴσως αὐτοῦ τὸν ἔχετε σιμώτερα. Γράψτε τον κατ' εὐθειᾶν εἰς τὴν δευτέραν χιλιαρχίαν τοῦ Χριστοδοῦλου Χατζη-Πέτρου καὶ τὸ λαμβάνει· πρβλ. *αὐτόθι*, σ. 157: επιστολή του αυτού προς τον αυτόν (από Αίγινα, 26.2.1829). Εδώ διαφέρουν όσα γράφει ο Παπαδόπουλος-Βρετός για τον Σπυριδωνα Σπάχο, ότι δηλαδή ο Καποδίστριας τον διόρισε όχι σε στρατιωτική θέση, αλλά ταμία στο Νεόκαστρο, όπου και πέθανε. Ο Βέης πάντως σημειώνει σχετικά («Έρευνες», σ. 33* σημ. 4): «Πρόχειρα ψαξίματά μου στὸ Νιόκαστρο γιὰ τὸν ταμία Σπυρ. Σπάχο εἶχανε ἀρνητικὰ ἀποτελέσματα».

51. Βλ. παραπάνω, σημ. 46. Για τη γλωσσομάθεια του Σπάχου βλ. σημ. 50. Ο Ν. Α. Βέης (*αὐτόθι*) κατέχει αντίγραφο των Ἰαμβικῶν τετραστίχων κατὰ τοῦ προδότη [του Ρήγα] *Αημητριῶν Οἰκονόμου*. Στο τέλος του αντιγράφου η σημείωση: Καὶ τότε σὺν τοῖς ἄλλοις Ἀναστασίῳ Σπάχου εἰς μνημόσυνον φιλίας· Πέτρος Πάνου. Για τον Δ. Οικονόμου γίνεται λόγος καὶ στὴν Ἑλληνικὴ Νομαρχία (έκδ. Βαλέτα), σ. 85.

52. Για τις δύο επιστολές βλ. παραπάνω σημ. 44 και 45. Η τρίτη δημοσιεύεται από τον Κ. Δικιάντη, *Ύπαντα*, σ. 117-18. Απευθύνεται στην Αικατερίνη Ψαλίδα (στην Κέρκυρα) και χρονολογείται από Ἄμστερνταμ, 13.4.1826. Στην επιστολή αυτή και η ενδιαφέρουσα πληροφορία: ... ἐπειδὴ ἐξευτεῦθην δέκα ἔξ χρονῶν...